

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

М. Вакуленко, канд. фіз.-мат. наук

МОВА ШЕВЧЕНКА І ТЕНДЕНЦІЇ ВЖИВАННЯ ЧАСОВИХ ЗВОРОТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У роботі розглянуто проблему вживання різних українських числівників і прийменників для позначення моментів часу на основі застосування статистичного та аналітичного методів науки термінології. Подано рекомендації щодо вживання відповідних зворотів.

Ключові слова: час, числівник, прийменник, статистичний метод, аналітичний метод.

В работе рассмотрена проблема употребления разных украинских числительных и предлогов для обозначения моментов времени на основе применения статистического и аналитического методов науки терминологии. Даны рекомендации по употреблению соответствующих оборотов.

Ключевые слова: время, числительное, предлог, статистический метод, аналитический метод.

In this work, the problem of different Ukrainian numerals and prepositions describing time moments, is investigated on the basis of combination of both statistical and analytical methods of the terminology as a science. Recommendations on use of such turns of sentence are given.

Key words: time, numeral, preposition, statistical method, analytical method.

Розвиток української літературної мови вимагає критичного опрацювання ніби вже й звичних зворотів, які вживаються на позначення тієї чи іншої реальності. У зв'язку з цим постає питання: чи всі аспекти сучасної літературної української мови органічно розвивають і, головне, вдосконалюють мову Шевченка? І тут далеко не однозначною видається проблема відтворення українською мовою різноманітних моментів часу.

Властивості часу не залежать від того, в яких одиницях (тобто в якому масштабі) ми його вимірюємо: чи в наносекундах, чи в годинах, чи то в тисячоліттях. А от чи адекватно відображаються в мові ці особливості плину часу? Справа ускладнюється ще й тим, що в різних стилях сучасного мовлення (художньому, діловому, офіційному, науковому тощо) перевагу віддають то кількісним, то порядковим числівникам. Зокрема, в телефонній довідці (принаймні донедавна) та у вокзальних оголошеннях за годинами закріпився кількісний числівник, а в радіомовленні чуємо порядковий. Тому такий звичний для багатьох мовознавців підхід – звичайне собі відстежування практики вживання – виявляється малоефективним: адже на користь кожної форми можна навести безліч прикладів. Зокрема, так робив і відомий письменник Борис Антоненко-Давидович у статті "Непорозумін-

ня з часом" [1, 218], активно цитуючи класиків української літератури. Можемо ще згадати пісню "Над річкою, бережком" на слова Івана Кутня, де для годин уживається кількісний числівник: "Над річкою, бережком / Я гуляла із дружком / До дванадцяти годин / З чорнобровим, молодим". Але ж хіба можна виробити чіткі та переконливі рекомендації щодо грамотного вживання тих чи інших "часових" числівників без глибоких і всебічних аналітичних міркувань? Авторитетна думка [1] не була підкріплена науковим аналізом, і з часом ці непорозуміння тільки поглибились. Отож у цій статті спробуємо пошукати аргументовані відповіді на поставлені вище питання.

Так, у художніх творах нерідко трапляються вирази "о такій-то годині". Так нас одноманітно "заокали", що декому (наприклад, на радіо) починає здаватися, буцімто в мові й немає інших і кращих зворотів. Щоправда, не завжди зрозуміло: це авторський текст чи редакторська правка? Крім того, автори не розтлумачують, що означає "о шостій годині": це приблизно *шість* чи приблизно *п'ять*? Воно й не дивно: для художнього твору година туди, година сюди великого значення не має. А от в офіційному, діловому та науковому мовленні точність куди важливіша – тому красне письмо тут не може бути єдиним орієнтиром. Непогано було б і прислухатися до думки фахівців – насамперед представників природничих наук, – які в своїй професійній діяльності мають справу з різноманітними моментами часу.

Отже, проблема вимагає застосування методів термінології як науки (див. [2; 3]). Нагадаємо, що статистичний метод полягає лише у фіксуванні наявних мовних конструкцій і тому не може претендувати на логічну довершеність і наукову остаточність. Аналітичний же метод передбачає дослідження правильності даного явища. Якщо обидва методи подають одне й те ж правило – його слід рекомендувати до впровадження. Лише так ми можемо убезпечити наш правопис від не надто продуманих змін і від аж надто революційних перетворень – які, як відомо, користі не додають.

Саме з таких міркувань і розглядалася проблема часу в [2; 3], а також на наших лекціях у Державній академії керівних кадрів освіти та в Міжрегіональному інституті вдосконалення вчителів. Хотілося б, щоб українці принаймні замислилися над змістом різноманітних мовних засобів для опису часових моментів, які дозволяє утворити наша мова, і наскільки вдалим є те чи інше формулювання. А це вимагає і того ж часу, і деяких зусиль над собою. Втім, далеко ще не всі сучасні фахівці та зацікавлені володіють згаданим підходом і прагнуть як слід заглибитися в суть справи. Зокрема, автор [4] всього лише наводить приклади зі своїми улюбленими порядковими годинними числівниками, надто не обтяжуючи статтю належним аналізом. Бо так. Звичка – друга натура.

Але ж самий тільки перелік власних уподобань і науковий підхід – це не одне й те ж. Не забуваймо, що звички – хороші слуги, але погані пані. Так, нашій мовознавчій науці необхідні авторитети – і Борис Антоненко-Давидович, і Євгенія Чак, і багато інших знавців слова. Але навіть найшанованіша особа – це все-таки людина, яка має свої сильні та слабкі сторони і навіть може іноді помилятися.

У нас є багато відомих і кваліфікованих мовознавців, але, як випливає з нескінченного серіалу під назвою "Сага про український правопис", жоден із них не може похвалитися всезагальним визнанням. Це й не дивно: за часи репресій генофонд України зазнав істотних змін не в кращий бік. Вижили ті, хто не дуже "висовувався" чи зумів пристосуватися. Дехто ж гайнув за кордон – та хіба можна в чужомовному оточенні зберегти те тонке відчуття мови, яке формується, розвивається і підтримується тільки в рідному середовищі? Отже, немає у нас такого сучасника, до якого прислухалися б усі без винятку дійові особи мовознавчої толоки – як би нам цього не жадалося.

Може, хоч серед класиків знайдеться такий безумовний авторитет? Скажімо, Шевченко? Але ми добре знаємо, що в його творах іноді трапляються слова та звороти, що не вкладаються в норми сучасної літературної мови. Хоча б "Україна" (із наголосом на "а"). Застерігав від бездумного повторювання таких форм і відомий сучасний мовознавець Святослав Караванський. У статті "Мовні віруси" в "Літературній Україні" від 27 квітня 2006 року [5] читаємо: "Помилковий ужиток Шевченком "чужому навчається" мовознавець Олена Курило розцінює як ляпсус".

Подібна критика аж ніяк не применшує величчя видатного поета, який фактично сформував літературну українську мову. Але мова розвивається, удосконалюється, і далеко не всі колишні форми є прийнятними на сьогодні. І такий розвиток мови є можливим саме тому, що авторитет наукового аргументу має пріоритет перед авторитетом класика (чи навіть академіка). Принаймні повинен мати. Платон (і Коцюбинський) нам друг, але істина дорожча. Не забуваймо про це.

А чим запекліше, чим емоційніше ми нав'язуємо суспільству мовні правила, які відображають далеко не найістотнішу сторону української мови та ще й не мають під собою міцної наукової основи, тим більший спротив це може викликати. А таке несприйняття може містити загрозу не лише для якогось одного формулювання, а й для всієї мови – згадаймо лише нещодавні прагнення деякої частини нашого суспільства надати російській мові статус державної. Суспільство реагує на подразники відповідно до відомого у фізиці принципу Ле Шательє – Брауна: кожна система прагне зменшити вплив зовнішніх чинників, які діють на неї. Просто-таки історичний матеріалізм у дії.

Отже, кожна дія викликає протидію. Принаймні створює сприятливі умови для виникнення такої. І якщо ця дія є емоційною, неврівноваженою – то й протидія матиме такі ж ознаки. І якщо ми хочемо допомогти своїм противникам – треба робити більше необдуманих і незважених кроків. І навпаки: якщо дія базується на глибокому аналізі, серйозному науковому підході – протидія, найвірогідніше, буде такою ж виваженою і толерантною. Отоді й може народитися наукова істина як результат боротьби протилежностей. А якщо аргументи чи вчинки мають під собою солідну наукову основу – така позиція дуже сильна, і їй важко протиставити щось антиукраїнське.

Тому ще більшу цінність для науки має його величність аргумент. Отже, спробуймо ще раз поглянути на проблему часу саме під таким кутом зору. У цій статті ми не просто переберемо фразеологічні конструкції на позначення часу, вживані в українській та інших мовах, а й проведемо їхній логічний, порівняльний і семантичний аналіз, і сформулюємо рекомендації щодо їхнього виправданого вживання.

У більшості випадків українські порядкові числівники означають, що даний проміжок ще триває: *третій день* (минуло два), *двадцятье століття* (закінчилося дев'ятнадцять), *дві тисячі перший рік* (минуло дві тисячі), *перша хвилинка* (ще не сплигло жодної). У Грінченка читаємо: "Ой сплю годину, сплю і другу, а вже повертає та на третю" (див. [1, 219]). А вираз "м'яч забито на останній, дев'яностій хвилині зустрічі" означає, що гра (триває 90 хвилин) ще не закінчилась і гол зарахований. Отже, заміна кількісного числівника (означає закінчений часовий проміжок) на похідний від нього порядковий (означає незакінчений часовий проміжок) спотворює зміст поняття.

До того ж, такої "виняткової" порядковості чомусь набувають лише годинні часові проміжки, а всі інші – які вимірюються мікросекундами, секундами, днями, місяцями, роками, століттями тощо – чітко й послідовно підлягають цьому правилу.

Ось чому так впадає в око нелогічність виразу "десята година десять хвилин", де закінчений годинний проміжок описується порядковим числівником, а хвилинний – кількісним. Це виглядає ще абсурдніше, якщо згадати, що годину тому вживався той же числівник: "десять хвилин на *десяту*"...

А спробуймо знайти логіку в такій оповідці: "Заснувши десь опівночі, хворий спокійно проспав вісім годин. Коли пішла *дев'ята* година його сну, він раптово прокинувся. Годинник показував ... *восьму* з хвостиком" (???). То скільки ж повних годин проспав наш багатостраждальний герой: сім, вісім чи дев'ять?

Тому вирази типу "у Києві двадцята година", "о дванадцятій тридцять п'ять" і сприймаються так неоднозначно. І наражаються на доволі масовий спротив.

Основні світові мови означають години кількісними числівниками. Зокрема, в англійській: "six o'clock" (шість годин) – а не "sixth o'clock". Те ж саме у французькій, іспанській, італійській, еллінській (грецькій) та інших мовах.

Втім, в угорській мові існує паралельна форма з порядковим числівником при годині – але вираз "п'ятнадцята сорок п'ять" там означає "сорок п'ять хвилин на п'ятнадцяту", тобто *чотирнадцять сорок п'ять*.

А з якими ж прийменниками можуть сполучатися часові числівники?

У цій функції переважно вживається прийменник "у (в)": *у цьому столітті (році, місяці), у цей день, у цю хвилину, в цю мить, у четвер, навіть у лиху годину, а також уранці, вдень, увечері, вночі* – а ще всі вирази зі складними сполучниками типу "у той час як". Часто можна почути також: "у якій годині?". Та й у слові "вчасно" закріпився префікс "в". У науковій літературі також уживається "у (в)": *положення тіла в просторі і в часі*. Тобто перебування в певному моменті часу описується, як правило, прийменником (префіксом) "у".

Звернімо увагу на те, що прийменник "о" в українській мові маловживаний, і його застосування практично обмежується лише описом годинних проміжків часу (переважно в художній літературі). Звідки ж узявся такий дивний прийменник? Може, від "об"? Але останній вимагає від доповнення знахідного відмінка: *спіткнулися об поріг, битися об заклад* тощо. З іншого боку, "о" – так само, як і "в" ("у") – пов'язується з місцевим відмінком. Тому теза про походження "о" від "об" видається не надто переконливою. "О котрій годині" – це, очевидно, калька з польської, спровокована акустичною схожістю звуків "о" та "у". Але ж бездумне запозичення сусідських зворотів – не найкращий вибір. Скажімо, в тій же польській мові прийменник "о" має значення, які відповідають українським "з" та "про": "о смаку" – зі смаком, "о тым" – про те. Цей прийменник характерний також для російської мови, і при перекладі на українську йому відповідають прийменники "про", "з": *"Сказка о царе Салтане"* – *"Казка про царя Салтана"*, *"чудище о семи головах"* – *"чудовисько з сімома головами"*. У казці відомого російського поета П. П. Ершова *"Конёк-горбунок"* є слова: *"Вдруг о полночь конь заржал..."* – де прийменник "о" виступає синонімом до "з", "при". Цей приклад допомагає і з'ясувати походження українських прислівників "опівдні", "опівночі".

Отже, скалькованому звороту "о такій-то годині" відповідає український "із такою-то годиною". Теж не годиться – адже вислів "зустрінемося з шостою" звучить доволі кумедно. Зустрічаємося ми не "з" певним часом, а "у" певний час. Ось яким підступним виявився цей польсько-російський прийменник "о".

Недарма Шевченко в поемі "Причинна", позначаючи час, уникає зворотів із прийменником "о": *"на ту пору, в таку добу"*. (Зауважимо, що в першому випадку відчутна редакторська правка: прийменник "у" має поєднуватися з недоконаною формою дієслова, а доко-

нана форма вимагає прийменника "на". Тобто "виглядати" можна лише "у ту пору", а "на ту пору" можна лише "виглянути"). Та й Іван Франко у своєму творі "Boa constrictor" вживає в такому випадку прийменник "у": *Та в тій хвилі почувся страшний лускiт кам'яної стiни, розiрваної динамiтом.*

Ну, і як же тоді відповідати на питання "котра година"? Якщо означена година ще не виповнилася – вживається порядковий числівник: *десять хвилин на першу, пів на восьму*. Зауважимо, що така ситуація трапляється найчастіше – а саме вона й вимагає порядкового числівника, який формально добре узгоджується з питальним займенником "котра". Якщо ж виповнилося ціле число годин – уживається кількісний числівник: *чотирнадцять годин рівно, нуль годин десять хвилин*.

Поряд із кількісним числівником можна вживати й порядковий (це синонімічна форма), додаючи одиницю до повного числа годин – як в угорській мові. Так, наприклад, вираз "сімнадцята двадцять" семантично тотожний вислову "шістнадцять годин двадцять хвилин". А щоб не було плутанини з уживаними зараз формами, замість "сімнадцята двадцять" краще говорити "двадцять хвилин сімнадцята" або "двадцять сімнадцятої".

Є ще один цікавий варіант відповіді на згадане питання, який добре узгоджується з канонами української мови і може вживатися замість невиправданого "шістнадцята двадцять" тоді, коли шістнадцять годин уже *виповнилося*. У випадку, коли йдеться якраз про завершений проміжок часу, в українській мові часто трапляються конструкції з прийменником "по": "по закінченні – новини", "зустрінемося по перерві" і т. д. Отже, третій варіант означування цього моменту часу – *двадцять (хвилин) по шістнадцятій*.

Перелічимо варіанти відповідей на згадане питання, якщо до повної години лишилося небагато: 12:45 – це без чверті година, або 45 (хвилин) на першу, або 45 (хвилин) по дванадцятій, або за чверть година, або за чверть по першій.

Ще не переконалися, читачу? Тоді звернімося до класики. Ну, хоча б до російської – адже у нас дуже полюбляють порівнювати норми української мови саме з російською. "А **кой** тебе годик?" – запитує некрасовський герой (відчуваєте, як ця фраза перегукується з українською: "котра година?"). І чує у відповідь: "**Шестой** миновал". Отже, для позначення закінченого проміжку часу порядковий числівник вимагає уточнення: "миновал". І узгодження з питальним словом є ("кой – шестой"), і немає плутанини в означенні часу. Росіяни тут послідовні: у них немає такої плутанини і в годинах – чого, на жаль, не можна сказати про українців. Правильно було б на питання "котра година?" відповісти: "шоста минула" (якщо це 6:00). Але, певно, якась напівграмотна бабця забула додати слово "минула" – і ось маємо таке "правило" української мови, яке нас тільки заплутує.

А якщо ми не любимо російську класику? Тоді згадаймо нашого Шевченка: "Мені **тринадцятий** минало"... Це те ж саме формулювання, яке означає такий же часовий проміжок. Якщо перенести це на години, то "минає тринадцята" – це десь між 12 і 13. А момент "13:00" – це "минула тринадцята (година)" або "виповнилася тринадцята (година)". Тому, якщо комусь хочеться означити, наприклад, момент часу "10:00" словом "десята (година)", то не слід забувати про важливе дієслово "минула" (або "виповнилася").

А як відповідати на питання "коли"? У *дві години десять хвилин, у чверть на десяту, по двадцятій* (тобто у *двадцять годин*, або *о двадцять першій годині*). Вузьковживаний (бо чужомовний) прийменник "о" найдоцільніший лише при означуванні половинних проміжків часу: *о пів на шосту, опівночі*.

І нарешті, коли ми "визначаємо" і коли "означаємо" час?

Як показано в [6], слову "визначати" відповідає англійське "determine", тобто синонімами до нього є "виміряти", "фіксувати", "досліджувати". Значить, визначаємо час за допомогою секундоміра чи хронометра. З іншого боку, слову "означувати" відповідає англійське "define", тобто синонімами до нього є "описувати", "окреслювати". Дати означення (дефініцію) – це описати словами (і саме тому відповідний член речення має назву "означення", а не "визначення"). Отже, за допомогою числівників ми не "визначаємо" час, а **означаємо** його.

Таким чином, означення часу – одна з тих показово "складних" проблем українського правопису, яка може бути успішно вирішена за допомогою методів науки термінології. На цій основі різні тенденції в називанні часових проміжків можна поєднати, не втративши нічого з надбань української літературної мови – яка включає в себе не лише художній, а й офіційний, діловий і науковий стилі. Якщо в художньому стилі переважають (і, очевидно, будуть переважати) форми з порядковими числівниками, то інші стилі літературної мови потребують узгодження з думкою фахівців відповідної галузі. З одного боку, є запозичення з польської мови, яке не дуже узгоджується з особливостями історії та розвитку української. З іншого боку, є спеціалісти, які повинні точно та недвозначно вимірювати й фіксувати різноманітні часові проміжки та моменти. Тому тут варто провести паралель із думкою відомого російського термінолога В. П. Даниленко щодо вживання запозичень у галузевих терміносистемах: "<...> у практичному розв'язанні конкретних питань, пов'язаних із наявністю запозичених термінів, "останнє слово" залишається за спеціалістами в конкретних галузях науки та практики і думка лінгвіста тут не може мати великої ваги" [7, 10].

Наука, як то кажуть, не веде до бука – а веде вона в цивілізовану й освічену Європу. І наскільки вдало ми будемо підтримувати імідж української мови як однієї з найрозвиненіших світових мов – залежить лише від нашої доброї волі та нашого ж здорового глузду.

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1994. – 254 с. 2. Вакуленко М. Про "складні" проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.). – К., 1997. – 32 с. 3. Вакуленко М. Правописні аспекти науки термінології // Вісник Книжкової палати. – 1998. – № 11. – С. 15–17; 4. Чак Є. Плекаймо слово! // ДивоСлово. – 1999. – № 1. 5. Караванський С. Мовні віруси // Літературна Україна. – 27 квітня 2006 р. 6. Вакуленко М. О. Деякі термінологічні нюанси української мови: як не виплеснути з водою дитину // Вісник НАН України. – 2006. – № 11. – С. 55–64. 7. Даниленко В. П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. – М., 1972. – С. 5–32.

Г. Вишневська, асп.

ВЕРБАЛЬНЕ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ "ВІДЬМА" У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Статтю присвячено аналізу концепту "відьма" у творах Тараса Шевченка та Олександра Олеся. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику в мовно-концептуальних картинах світу письменників. Робота виконана в аспекті когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: концепт, хтонічне, відьма, картина світу.

Статья посвящена анализу концепта "ведьма" в произведениях Тараса Шевченко и Олександра Олеся. Определены основные смыслы, что обозначают его семантику в лингвоконцептуальных картинах мира писателей. Работа исполнена в аспекте когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: концепт, хтоническое, ведьма, картина мира.

This article is devoted to the analysis of a concept "witch" in poetical works of Taras Shevchenko and Oleksandr Oles'. The main meanings determining its semantics in the writers linguistic-conceptual pictures of the world are outlined according the aspect of cognitive linguistics.

Key words: concept, khtonic, witch, picture of the world.

Неповторна творча манера Тараса Шевченка та виписані ним образи постійно звертають на себе увагу читачів, стають об'єктом дослідження науковців. Помітний вплив митця на творчість багатьох його талановитих сучасників та письменників наступних поколінь, зокрема такого, як Олександр Олесь. Творчість Т. Шевченка вивчалася багатьма дослідниками в різних аспектах, але здебільшого це були літературознавчі студії. Подібна ситуація і з творчістю Олеся (В. Петров, М. Зеров, М. Неврлий, Т. Вільчинська, Н. Малютіна та ін.). Тоді як літературно-естетичний погляд на новаторство письменника обов'язково має бути доповнений з'ясуванням його мовного феномена. І хоча мовні особливості творів Шевченка та Олеся досліджували й раніше, проте в аспекті когнітивної лінгвістики вони розглядалися недостатньо, що й визначає актуальність запропонованої розвідки. Значною мірою обох письменників зближує